

A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében

A BÁCSCI KÁPTALAN a kettős székhelyű kalocsa-bácsi érsekség nagyobbik székeskáptalanja volt. Az érsekség kettős székhelyének megfelelően két székeskáptalannal rendelkezett, eggyel Kalocsán és eggyel Bácsott. A két káptalan bizonyos esetekben ugyan együttműködött, általában azonban külön végezte működését. A kettő közül nagyságban és tekintélyben mindenképpen a bácsi volt a jelentősebb, amire utal az egyházmegye főesperesi tisztségeinek megoszlása is: az öt főesperesi tisztségből általában kettő tartozott a kalocsai, és három a bácsi káptalanhoz.¹ Tagjainak pontos száma nem ismert, analógiák alapján körülbelül húsz főre becsülhetjük, ami mintegy 2/3-a egy átlagos magyarországi székeskáptalanénak.² Alapításának pontos ideje sem ismert, valószínűleg szorosan kapcsolódik az új székhely 11. század végi kialakulásához. A forrásokban elsőként 1201-ben jelenik meg.³ Hiteles helyi tevékenységére, azaz a közhitelű oklevéladásra 1229-től kezdve vannak adataink,⁴ melyek a század negyvenes éveitől kezdve már rendszeresnek mondhatók. Bár e tevékenysége növekvő jelleget mutat, volumene összességében az Árpád-korban nem lehetett túl jelentős, összesen harminc ilyen jellegű oklevélről tudunk, s olyan is előfordul, hogy egy egész évtizedből mindössze

¹ A kalocsai és a bodrogi főesperes a kalocsai káptalan tagja, míg a bácsi, a szegedi, és a szerémi főesperes a bácsi káptalan tagja volt.

² KOSZTA LÁSZLÓ: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000. 47–48.

³ Mikor az érsek Kalocsára történő visszaköltözése miatt a tekintélyének csökkenésétől féltő káptalan megerősíteti jogait a pápával. UDVARDY JÓZSEF.: Kalocsai érsekség. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994. 318.

⁴ Dl. 152.; www.jate.u-szeged.hu/~capitul/bacs.htm

két általuk kiadott oklevelet ismerünk.⁵ Emellett mind az oklevelek külalakja, mind megfogalmazásuk módja utal arra, hogy a tömeges kiállítás kora még nem kezdődött el. A differenciált oklevéladás megjelenése ugyanis az 1270-es évektől adatolható, de néhány kivételtől eltekintve az Árpád-korból szinte kizárólag privilégiumok maradtak ránk. A káptalan illetékességét értékbeli megkötés nem korlátozta, szerepet kaphatott akár 900 márkát érő birtok felosztásában is.⁶ Területi hatóköre ebben az időszakban leginkább Bács megye nyugati, illetve Valkó keleti felére terjedt ki, az oklevelekben szereplő lokalizálható birtokok elszórt példaktól eltekintve mind itt fekszenek, többségük távolsága Bácstól nem haladja meg az 50 km-t sem, s egyikük sincs messzebb Bácstól száz km-nél.⁷ Alább következő dolgozatomban a káptalan hiteles helyi tevékenységének egy további szakaszát, az Árpád-kor vége, 1301, illetve a Nagy Lajos-féle 1353-as pecsét-felülvizsgálat közé eső időszakát igyekszem bemutatni,⁸ értelemszerűen szorosan kapcsolódva a fent már elmondottakhoz.

⁵ Noha az ismert oklevelek számának csekély voltában nyilvánvalóan szerepet játszik a káptalan levéltárának mostoha, más hiteles helyekénél lényegesen mostohább sorsa is.

⁶ 1237-ben találunk erre példát. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. VII. Budapest 1880. 21.; Értékére lásd: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Főszerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest 1964–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I. 237.

⁷ A bácsi káptalan Árpád-kori hiteles helyi tevékenységének bemutatását részletesebben lásd PARLAGI MÁRTON: A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége az Árpád-korban. Szeged 1999. (kézirat)

⁸ A vizsgált korszak határai nem feltétlenül a káptalan belső gyakorlatából következnek, inkább a szakirodalom által elfogadott határok átvételén alapulnak, hogy a dolgozat eredményei a korábbi munkákkal összehasonlíthatók legyenek. Az 1301-es dátum, mint a vegyesházi uralkodók uralmának kezdete általánosan elfogadott korszakhatár, esetünkben pedig a „tömegesség” váló oklevéladás kissé lejjebb kitolt határáként szerepel. 1353 pedig a Nagy Lajos király által végzetetett felülvizsgálat ideje, mikor a kisebb, s így bármiféle nyomásgyakorlásnak kevésbé ellenálló hiteles helyektől elvették hiteles helyi pecsétjüket, s vele együtt a jogot, hogy ilyen jellegű tevékenységet folytassanak.

Az oklevélkiadás intenzitása⁹

A kérdéses időszakból a káptalan 97 hiteles helyi okleveléről tudunk.¹⁰ E szám önmagában utal ilyen jellegű tevékenységének fokozódására, hiszen bő ötven év alatt több mint háromszoros mennyiségű oklevelet produkált, mint működésének első hetven éve alatt. Összevetést végezve az Árpád-korral az is nyilvánvaló, hogy e fejlődés szinte ugrásszerű, hiszen korábban egy évtizednyi időszakból sohasem maradt ránk több hat oklevélnél, időnként pedig még annyi sem, most pedig már rögtön a század első évtizedéből tíz oklevélről van tudomásunk, habár ez az időszak a tartományurak hatalmaskodásai miatt nem kedvezett a hiteles helyi oklevéladás jogbiztonságot igénylő tevékenységének.¹¹ Az ország belső viszonyainak konszolidálódásával azonban a húszas évektől kezdve igazán „tömegessé” válik az oklevélkibocsátás.¹² A fennmaradt oklevelek száma alapján a hiteles helyi tevékenység legnagyobb intenzitását a harmincas években érte el, ebből az egyetlen évtizedből több oklevél maradt ránk, mint az Árpád-kor hét évtizedéből. Ezt a negyvenes évektől kezdve némi hanyatlás követi, melynek okai egyelőre tisztázatlanok. A közbiztonság feltűnő romlásáról nem értesülünk, bár erre az időszakra esik az érseki székhely egy újabb áthelyezésének kísérlete, mert az érsek úgy érzi, hogy csak egy kellően megerősített helyen, konkrétan

⁹ Az alábbi fejezet a középkortudományban fenntartásokkal kezelt statisztikai módszerre épül. A fenntartások oka, hogy a kiadott, illetve az általunk ismert oklevelek közt jelentős számbeli különbség van, hiszen rengeteg oklevél elveszett az évszázadok viszontagságai alatt. Ennek ellenére, ha megfelelő óvatossággal végezzük a következtetéseket, bizonyos arányokat és tendenciákat szépen megfigyelhetünk a grafikonokon, másrészt nagy segítséget kapunk az egyes hiteles helyek tevékenységének összehasonlításához.

¹⁰ A 97 oklevél forrásértéke nyilvánvalóan nem egyforma. 42 oklevél maradt ránk eredetiben, 9 átiratban, 24 tartalmi átiratban, s 22 csak említés formájában.

¹¹ A tartományúri időszak rossz közbiztonsága miatt pl. Pécsen a hiteles helyi tevékenység a 14. század első évtizedében jelentős visszaesést mutat. Igaz, hogy itt mindehhez egy speciális ok is járul: a vidék tartományurai, a Kőszegiek sikerrel szítottak ellenségeskedést a püspöki központon belül. KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége. Pécs 1998. (a továbbiakban: KOSZTA 1998.) 41.; Hasonló visszaesést mutat azonban a fehérvári johannita konvent tevékenysége is. HUNYADI ZSOLT: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Szerk.: Koszta László. Szeged 1998. 44–45.

¹² Lásd a mellékelt diagramot.

Péterváradon lehetne kellő biztonságban.¹³ Nem elképzelhetetlen az sem, hogy a dolog mögött valamilyen általánosabb tendencia sejthető, ugyanis ugyanebben a két évtizedben (a negyvenes, illetve ötvenes években) a pécsi káptalan tevékenysége is jelentős mértékben visszaesett.¹⁴

Nemcsak a kiadott oklevelek mennyiségét, hanem típusait illetően is jelentős változás következett be. Míg az Árpád-korban a privilégiumok szinte kizárólagos volta jellemezte az oklevéladást,¹⁵ addig a most tárgyalt időszakban érezhető túlsúlyba kerültek a nem privilégiális, azaz a zárt, illetve nyílt oklevelek.¹⁶ Arányuk a privilégiumokhoz képest főleg a század első két évtizede után nő meg, a *relatiok* általánossá válásával együtt. Túlsúlyuk a mellékelt diagrammon láthatónál valószínűleg még jelentősebb volt, mivel a nem azonosítható oklevelek többsége inkább ebbe a csoportba, mintsem a privilégiális oklevelek közé tartozhatott.¹⁷

A hiteles helyi munka tartalmi ismertetése

Ha tartalmuk, pontosabban keletkezésük módja szerint csoportosítjuk az okleveleket, akkor három csoportot különböztethetünk meg: 1. bevallásokat, azaz *fassiok*at, mikor a jogcselekményt végző felek annak megtörténtét a hiteles hely, illetve képviselője előtt elmondják, „bevallják”, 2. korábbi oklevélről készült átiratokat, *transscriptio*kat 3. felettes szervhez intézett, valamely elvégzett feladatról szóló jelentéseket, *relatiok*at. Sajnos az oklevelek jelentős részét, kb. 1/3-át ilyen módon sem lehet csoportba sorolni.¹⁸ A besorolható oklevelek arányszáma alapján azonban itt is feltűnő változásnak

¹³ UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza. Köln 1991. 204.

¹⁴ KOSZTA 1998. 42.

¹⁵ Mindössze két, biztosan nem privilégium-formájú oklevelet ismerünk csak abból az időszakból: é.n. [1290–1301] Df. 260418, illetve é.n. [1274] Dl. 47770.

¹⁶ Összesen 24 privilégium-formában kiállított oklevéllel áll szemben 46 biztosan nem privilégium: 7 nyílt, és 39 zárt formában kiállított oklevél.

¹⁷ Például a diagrammon a nem azonosítható oklevelek közé soroltam a jelentős számú (12 db) ügyvédvalló oklevelet is, melyek biztosan nem privilegiálisak, valószínűleg zártak, de ránk csak formátumukat nem közlő említés formájában maradtak. A nem azonosítható oklevelek nagy száma az oklevéladás gyakoriságával növekvő számú, csak tartalmi átiratban, illetve még inkább említés formájában ránk maradt okleveleknek köszönhető.

¹⁸ Ennek okait lásd fentebb. A fentebbi lábjegyzetben említett ügyvédvalló oklevelek értelemszerűen a *fassiok* közé tartozhattak, de itt sem soroltam be őket.

lehetünk tanúi. Az Árpád-korban ugyanis szinte kizárólag bevallások készültek. A bevallások aránya most is jelentős (kb. 40%), de meg sem közelíti a korábbi, majdnem 100%-os szintet, ellenben a *relatiok* az egyetlen Árpád-kori előfordulással szemben a legnagyobb arányban (44%) jelen levő típusá növik ki magukat, s jelentékenyvé válik a korábban ismeretlen átiratok aránya is (15%).¹⁹

A *relatiok* számának alakulását érdemes külön is szemügyre venni.²⁰ Esetünkben viszonylag későn jelent meg ez az oklevéltípus, az említett egyetlen Árpád-kori előfordulás csak III. András korára datálható. Ezt az epizódszerű megjelenést némi szünet követi. A 14. század elejének zavaros hatalmi viszonyai között a hatóságok csak elvétve tudták igénybe venni a hiteles helyek segítségét, a trónkövetelők – illetve a közülük végül is győztesként kikerülő Károly Róbert – csak demonstratív jelleggel, alkalmyszerűen tudtak számukra megbízást adni; ezt tükrözi esetünkben a század első évtizedének *relatio*-mentessége.²¹ Hatalma megszilárdulásával azonban Károly, illetve tisztségviselői egyre több feladatot bízta a hiteles helyekre, amit szépen mutat a fennmaradt *relatiok* számának növekedése.²² Az egyenletes fejlődés lendülete csak az ötvenes években látszik kissé megtorpanni, de lényeges visszaesést ez sem jelent.

Viszonylag kis számban – három esetben – fordul elő, hogy a káptalan az Anjou-kor egyik újítása, a *mandatum generale* alapján járt el,²³ elsőként 1330-ban. A kis számú előfordulás miatt lényegében éppen csak az előfordulás tényét regisztrálhatjuk, illetve azt, hogy mind egyházi testületek, mind világi személyek fordultak ilyenekkel a káptalanhoz. Úgy tűnik, esetünkben inkább

¹⁹ Az Árpád-korban igazi átirat nem is volt, s *relatio*-formában is csak egyetlen oklevelet írtak át: é.n. [1290–1301]. Df. 260418.

²⁰ Lásd a mellékelt diagramot.

²¹ Ezzel a káptalan nem áll egyedül, Pécsen még későbből, csak 1319-ből ismertek az első 14. századi mandátumok, illetve *relatiok*, pedig ott már az Árpád-korban is jelentős volt az ilyen jellegű tevékenység. KOSZTA 1998. 28–29.

²² A megbízások túlnyomó részét a király nevében adták ki, rajta kívül leggyakrabban az országbíró szerepel még kiadóként, s előfordul még a királyné, a nádor, a Horváth-Szlavón–Dalmát herceg, a bácsi ispán, valamint a macsói bán udvarbírója. Elszórt esetektől eltekintve (a harmincegyből összesen öt esetben) a *relatiokat* mind a királynak címezték, még ha a megbízást nem is az ő nevében adták ki.

²³ 1330. augusztus 14. Dl. 76731; 1348. május 24. Dl. 56739; 1348. október 10. Dl. 76901.

a világi személyek éltek ezzel a lehetőséggel, bár három eset alapján ez nem dönthető el egyértelműen.²⁴ Említést érdemel az a tény, hogy mindkét, világi személy részére kiadott *mandatum generale* Becsei Imre fia Töttös számára készült, aki uralkodó szerepet játszott a szomszédos pécsi káptalan előtt zajló hasonló eljárásokban is.²⁵

Az átiratok számának növekedése szintén következik az írásbeliség fejlődéséből. Bár önmagában véve viszonylag csekély mennyiségről, mindössze tíz oklevélről van szó, a fejlődés a korábbi időszakhoz képest mégis szembe-tűnő.²⁶ Úgy tűnik, a kezdeti próbálkozások után a század harmincas éveitől válik jellemzővé használata. Körülbelül fele részben írtak át saját maguk által, illetve mások által kiadott okleveleket, azonban utóbbi esetben sohasem más hiteles hely, hanem valamely világi tisztségviselő személy oklevelét írták át. Ez alapján úgy tűnik, hogy érvényesült az az elv, miszerint egy hiteles helyi oklevélnek úgy van nagyobb hitele, ha kibocsátója írja át.²⁷ Az átírások okai különfélék lehettek, s azt viszonylag ritkán adják meg. A fő ok az eredeti oklevél elvesztése, illetve az attól való félelem lehetett. Az átírt oklevelek időbeli távolsága eléggé megoszlik, száz évvel, s néhány hónappal előbb egyaránt készültek.

Az eredeti oklevelek átírás előtt történő megvizsgálására a privilégium formájú átiratok esetében általában utalnak a *corroboratioban*,²⁸ tehát esetükben ilyen vizsgálat szinte biztos, hogy lezajlott. A nem privilégiális okleveleken ilyesmire általában nem utalnak, ennek ellenére ezek esetében is elképzelhető valamifajta vizsgálat, de ez inkább csak „ránézésre” történhetett.

A káptalan tevékenységével kapcsolatban értékhatár nem vonható, bár a 150 márkát konkrétan csak két ügyben lépik át: 1331. május 14. és 26. kö-

²⁴ Analógiaként kínálkozik Pécs esete, amely hasonló módon szemben állt az országos gyakorlattal. KOSZTA 1998. 27.

²⁵ KOSZTA 1998. 27.

²⁶ A szövegükben korábbi oklevél átiratát tartalmazó oklevelek száma természetesen lényegesen nagyobb, hiszen pl. a relatiók szinte mindegyike szó szerint átírja a parancslevelet, de ezek nyilvánvalóan nem átiratoknak tekintendők, hisz elsődleges funkciójuk nem ez. Az átiratok csekélyebb száma általánosnak tekinthető, a pécsi székeskáptalan esetében 301 bevallással szemben áll 24 átirat. KOSZTA 21., 24.

²⁷ Hiszen azt elvileg ellenőrizni tudják az általuk őrzött paron keresztül.

²⁸ Egy, az egész országban ismert formulával: „non abrasum, non cancellatum, nec in aliqua sui parte viciatum”.

zött 240 márka értékű birtokrészt iktatnak,²⁹ 1337. szeptember 15 előtt pedig 400 márka értékű birtokot becsülnek fel,³⁰ mindkét esetben fölsőbb utasításra. 100–150 márka érték körüli ügylet azonban többször is előfordul. Emellett előfordulnak még konkrét értékmegnevezés nélküli, de valószínűleg jelentős értékeket tartalmazó ügyek is: ide sorolandó például az a 1330. április 13-án kelt birtokok fölötti megegyezés, ahol 50 márkát szabnak meg a *sanctio* összegéül,³¹ illetve az a 1337. május 8 előtt kiadott birtokmegosztó oklevél, ahol közel ötven falut osztanak fel.³² Ennek ellenére jellemzőbbek a kisebb, 50 márka, illetve az alatti ügyletek.

Belső jellemzők (Formulák)

A káptalan okleveleinek formuláris elemzését nem részletezném most, csak egyetlen, önmagán túlmutató elemet emelnék ki. A formuláris elemzés során felmerült egy bizonyos oklevél hitelességének kérdése. Az 1322. november 4-én kiadott, átíró privilégiumról van szó.³³ A kérdés megértéséhez szükséges némi betekintést végeznünk a káptalan formuláinak világába. A káptalan oklevelei általában *intitulatio*val, önmegnevezéssel kezdődnek, és *inscriptio*val,³⁴ címmel folytatódnak. E szabály alól normál esetben csak a *relatio*k képeznek kivételt, ahol elől áll a címzett, s utána következik a káptalan önmegnevezése. Előbb említett privilégiumunk azonban, egyedül a nem *relatio*-formájú oklevelek közül, szintén elől hozza címezést, s csak utána az önmegnevezést. Noha a részletesebb elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy a káptalan okleveleinek megfogalmazói nem használtak formuláriumot,³⁵ ez a következetes gyakorlattól való eltérés azonban nehezen magyarázható egyszerű tévesztéssel. További formuláit megvizsgálva feltűnő, hogy mind *salutatio*-formája,³⁶ mind a méltóságsor végén a káptalan többi kanonokjára

²⁹ Dl. 87013.

³⁰ Dl. 33739.

³¹ Dl. 2601.

³² Dl. 3064.

³³ Df. 218540.

³⁴ Illetve nem privilégiális oklevelek esetében *promulgatio*val.

³⁵ Bár vannak formulák, melyek megszövegezése szó szerint állandó (ilyen pl. az *intitulatio*), de a hosszabb, bonyolultabb formulák apróbb-nagyobb különbségei nyilvánvalóvá teszik, hogy nem lehet szó írott minta követéséről, csak fejből történő reprodukálásról.

³⁶ „...salutem in vero salutari...”

utaló formulája³⁷ is egyedülálló a káptalan korabeli oklevelei között. Egyedül áll keltezésének módjával is, napi kelet esetében a káptalan ugyanis mindig keresztény napjelölést alkalmazott, egyedül ebben az oklevélben fordul elő római napjelölés.³⁸ Tehát a hét, viszonylag nagyobb szilárdságot felmutató formula (*intitulatio, inscriptio, salutatio, promulgatio, corroboratio, datatio, series dignitatum*) közül öt valamilyen módon eltér a káptalan gyakorlatában alkalmazottól. Felébredt gyanúkat támogatja az oklevél külső jegyeinek vizsgálata is. Ez az egyetlen oklevelünk, mely nem fekvő téglalap, hanem négyzet alakú. Írásképe is jelentékeny mértékben eltér a többi oklevélétől: betűi lényegesen igényesebben vannak megformálva, és egész összképe a határozott szépre törekvős jegyében fogant, ami ilyen mértékben ismeretlen a korszak okleveleinél. Ugyanakkor a rövidítések következetes, és gyakori alkalmazása latin írásban jártas kéz munkáját sejteti.

A fentiek alapján ugyan joggal tekintjük az oklevelet kétes hitelűnek, azonban hamis voltát egyértelműen nem jelenthetjük ki két ok miatt. Először is a szorosabban vett méltóságsor nevei tökéletesen illeszkednek a kor méltóságviselői közé, s ráadásul teljes egyezéssel sem hívják fel magukra a figyelmet. Másodszor az esetleges hamisítást meglehetősen nehéz megokolni, ugyanis a benne átirrt, a káptalan által kiadott *relatio* hitelessége nem tűnik kérdésesnek, márpedig ez lehetne a hamisítás kézenfekvő indoka. A privilégium-forma ugyan nyilvánvalóan növeli az oklevél jogbizonyító erejét, de egy valóban megtörtént egyezségről a felek kérhettek és kaptak volna akár privilégiumot is. Legfeljebb az képzelhető el, hogy az egyezségről készült tényleges jogbiztosító irat³⁹ – akár elkészült ténylegesen, akár nem – egy későbbi időpontban nem állt rendelkezésre, s ezért folyamodtak volna a hami-

³⁷ „...ceterisque fratribus in ecclesia Dei existentibus...”

³⁸ A napjelölésre való áttérés mindegy tizenöt–húsz év alatt zajlott le fokozatosan, átmeneti ingadozó használattal, a húszas évekkel bezárólag, de a kezdetektől kizárólag keresztény datálás szerint.

³⁹ Privilégium, de akár pátens oklevél is.

sításhoz.⁴⁰ Meg kell azonban említenem, hogy valós oklevélnek hamis oklevélben történő átírása meglehetősen szokatlan dolog lenne.⁴¹

Külső hiteles helyi tevékenység

A káptalan fennmaradt hiteles helyi okleveleinek jelentékeny részében, majd felében történik említés az esetenként az Árpád-korban is előforduló, de gyakorinak éppen nem mondható külső hiteles helyi tevékenységről.⁴² Ez tulajdonképpen logikus következménye a káptalan hatósági vizsgálatokba való egyre gyakoribb bevonásának, hiszen külső hiteles helyi tevékenységet túlnyomórészt valamilyen *mandatum* alapján végeztek. Döntő többségük értelemszerűen *relatio*,⁴³ bár akad köztük privilégium is.⁴⁴ Az ilyenről beszámoló oklevelek többsége vizsgálati, iktató, illetve határjáró, de végeznek birtokfelbecslést is, s tanúskodnak birtokfelosztásokról, egyezségekről. *Fassio* felvétele kiküldött útján egyszer sem fordul elő, bár ez nem zárja ki, hogy ilyen is történt. A vizsgált oklevelek legnagyobbrészt hatalmaskodás bűntettét hivatottak kivizsgálni, illetve (kisebb részben) egyes birtokok tulajdonjogát megállapítani. Ezek mellett érdekességgént fordul elő, mikor a megye lakosságának egy tervezett malomépítéshez való hozzáállását, illetve egy perbeli távollét okát vizsgálják. A vizsgálatok kerete a megye, tehát a közvetlen szomszédokon kívül a megyebeliectől érdeklődtek, többször a megye *generalis congregatioján*. Úgy tűnik, általában attól kérdezték, akit jónak lát-

⁴⁰ A *relatio* ugyanis hiába volt kéznél zárt oklevélként, a pecsét feltörése után érvényét veszítette.

⁴¹ Bár számomra az is szokatlannak tűnik, hogy a *relatio* alapján nem annak címzettje állít ki jogbiztosító iratot, hanem a *relatio* kiadóját utasítja annak privilégium-formában történő átírására.

⁴² 48 db oklevél, az összes 44%-a.

⁴³ A *relatio*ok szinte teljes egésze ide tartozik: a 31 *relatio*ból harminc. Ez logikus, hiszen szinte teljes egészükben vizsgálati, illetve iktató oklevelek, de maradék részükben is az adott birtokon végzik el a jogcselekményt. Az egyetlen kivétel, tehát nem külső hiteles helyi tevékenységről beszámoló *relatio* (1348. augusztus 17.) is vizsgálati, azonban ezt a vizsgálatot saját camarájukban végezték, a kérdésre a választ ugyanis az ott fellelhető oklevélben találták meg. Dl.87224.

⁴⁴ 1339. október 6-án kelt privilégium. Dl. 90911; Ebben az esetben a *mandatum*ra nem *relatio*-formában válaszoltak, (legalábbis ez nem maradt fenn, és nincs is rá utalás) hanem a kért jogcselekményről privilégiumot állítottak ki.

tak, egyetlen esetben van példa a felek által hozott tanúkra.⁴⁵ A nagyobb értékű, illetve bonyolultabb esetekben a káptalan egyszerre két embert is kiküldhetett az ügyek elintézésére.⁴⁶ Ez általában, de nem feltétlenül, két királyi ember kiküldésével is együtt járt. A két kiküldött nyilvánvalóan jelentősen megnövelte a hiteles helyi tanúságot igénybevevők költségeit, de bizonyos értékhatáron fölül, illetve ha az ügy bizonyos bonyolultsági fokot elért, még így is megérhette a feleknek.⁴⁷

A mandátumok által rájuk bízott feladatoknak nyilvánvalóan igyekeztek minél hamarabb eleget tenni, bár ez nemcsak rajtuk múlt, hiszen az ügyek többségében a királyi emberrel együtt jártak el, s az eljárás időpontját több alkalommal már a mandátum kijelölte. Ami igazán rajtuk állt, az a jogcselekmény megvalósulását követő oklevélkiadás volt. Ez szerencsés esetben (illetve, ha az ügy jellege lehetővé tette)⁴⁸ még akár aznap, vagy másnap megtörtént, s ritkán húzódott el egy hétnél tovább, bár van példánk 22 napos különbségre is.⁴⁹

A káptalan a külső hiteles helyi tevékenység során az őt képviselő személyt, valószínűleg a nagyobb jogbizonyító erő, illetve a pontosabb visszakereshetőség érdekében, mindig pontosan megadja, nevével és egyházi állásával együtt. A fennmaradt anyag alapján úgy tűnik, kb. egyforma számban küldtek ki kanonokokat, illetve egyszerű klerikusokat, papokat, tehát a kanonoki réteg sem vonta ki magát az ilyen jellegű feladatok alól a tárgyalat

⁴⁵ 1350. augusztus 8. előtt Dl. 4162.

⁴⁶ 1337. május 8. előtt Dl. 3063; 1337. szeptember 15. előtt Dl. 33739; 1350. augusztus 8. előtt Dl. 4162.

⁴⁷ A két kiküldött valószínűleg annak tudható be, hogy a felek maguk jelölhették ki a kiküldött királyi embereket. Peres ügy esetében nyilvánvalóan nem bíztak meg a másik fél által kijelölt királyi emberben, s ha megfelelő anyagiak álltak rendelkezésükre, még egy, immár általuk kijelölt eljáró embert igényelhettek, értelemszerűen még egy káptalani kiküldöttel. Vö. KOSZTA 1998. 34.; Talán nem véletlen, hogy a három darab páros kiküldetésből kettő meglehetősen nagy értékű birtokokkal kapcsolatos (egyikben összesen 46 falun osztozkodnak, a másikban 400 marka értékű birtok felbecsléséről van szó).

⁴⁸ Hisz birtokbeiktatásoknál pl. négy napot az esetleges tiltakozások miatt helyben kellett tölteniük. Ezt azonban nem minden esetben várták ki, pl. 1341. augusztus 31-én, amikor a határjárásra és iktatásra augusztus 29–30-án szálltak ki, és 31-én már ki is állították az oklevelet. Dl. 58508.

⁴⁹ 1334. július 4. Dl. 58478.

időszak egyetlen évtizedében sem.⁵⁰ A nem kanonok kiküldöttek többsége, kétharmada a kar klerikusai közül került ki, s csak elenyésző számban (bizonyíthatóan egyetlen alkalommal) fordul elő székesegyházon kívüli személy kiküldése.⁵¹ A kiküldött kanonokok az esetek többségében értelemszerűen nem méltóságviselők, de alkalmasszerűen utóbbiak is végeztek ilyen jellegű feladatokat. Az igazi méltóságviselők közül a viszonylag alacsonyabb tisztséget viselők: a dékán, a *custos*, és egy közelebbről meg nem határozott főesperes, valószínűleg a bácsi szerepelt. A legrangosabbak, a prépost, a *lector*, illetve a kántor neve nem fordul elő ilyen jellegű tevékenységgel kapcsolatban.⁵² Az eggyel lentebbi körből, a méltóságviselők helyettesei közül pedig a *succentor* fordult elő, ő már nem alkalmasszerűen, hanem viszonylag rendszeresen.⁵³ Nyilvánvaló, hogy az ügy súlyával kapcsolatban állhatott a káptalant képviselő személy rangja, bár ezt a viszonylag ritkán előforduló értékek miatt számszerűsíteni nemigen lehet. Nem maradt fent olyan adat, mely szerint bizonyos ügyekben mindenféleképpen kanonokot, vagy méltóságviselőt vártak volna el a kiküldetésre.

Értelemszerűen vannak a kiküldöttek között többször szereplő személyek, azonban az egyelemű névadás folytán a konkrét személyhez kötés meglehetősen nehéz feladat, ráadásul viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre, ezért nem bizonyítható, hogy lettek volna külső hiteles helyi tevékenységre „szakosodott”, ezáltal mintegy „laicizálódott” tagjai a káptalannak.

Az oklevelek megőrzése

Hiteles helyek esetében szokásban volt a kiállított oklevelek egy-egy példányát a kincstárban megőrizni. Erre a bácsi káptalan esetében is van néhány utalásunk: összesen négy oklevél megőrzéséről tudunk. Ez első pillantásra elég kevésnek tűnik, főként, ha hozzátesszük, hogy ebbe a káptalan Árpád-kori működése is beleértendő, tehát több mint százhusz esztendőre vonat-

⁵⁰ 18 esetben van tudomásunk kanonok, és 15 esetben nem kanonok kiküldöttről.

⁵¹ 1330. augusztus. 14-én: Miklós, „sacerdos de Dauch”. Dl. 76431.

⁵² Előbbiek is csak összesen négy alkalommal (kétszer a *custos*, s egyszer-egyszer a dékán, illetve a bácsi főesperes).

⁵³ 1337. és 1350. között négy alkalommal szerepel. Pécssett szintén hasonló gyakorisággal fordul elő neve a kiküldöttek között, úgy tűnik, a székesegyház liturgiájában, illetve az iskolai énektanítással kapcsolatosan fennálló kötelezettségei neki engedtek a legtöbb időt a dignitáriusok helyettesei közül az ilyen jellegű munkára. KOSZTA 1998. 107–108.

kozik, bizonyos következtetések levonásához azonban elegendő.⁵⁴ Az persze a fennmaradt anyag alapján nem bizonyítható, hogy a káptalan már a kezdetektől fogva folytatott ilyen megőrzést, az első adatok ezzel kapcsolatban ugyanis csak az 1290-es évekre vonatkoznak.⁵⁵ Az Anjou-korra vonatkozóan azonban már biztosak lehetünk benne, hiszen négy oklevélben is hivatkoznak a káptalan ilyen jellegű tevékenységére,⁵⁶ az egyikben pedig kifejezetten mint szokásról beszélnek róla.⁵⁷ Mivel az említett átírt oklevelek mind privilégiumok, ezért igazából csak a privilégiumok megőrzéséről beszélhetünk. Nem tudjuk, hogy a pápens és zárt okleveleket számon tartották-e valamilyen módon, *registrum*-ról ugyanis a vizsgált korszakban nincs információ.⁵⁸ Az oklevelek megőrzési helyének említései csak az Anjou-korból ismeretesebbek, ezt különböző kifejezésekkel illetik.⁵⁹ Legtöbbször a tág jelentéskörrel rendelkező *camara* (illetve *camera*) kifejezést használják, emellett időnként előfordul a *sacristia* (sekrestye), s egyetlen egy alkalommal a *conservatorium* is, utóbbi azonban valószínűleg csak a királyi *mandatum* hatására.

⁵⁴ Más hiteles helyek esetén sincs sokkal több adatunk a megőrzésre, pl. a bácsi okleveles anyagnak a többszörösét produkáló pécsi káptalan esetében is csak öt hasonló említés van.

⁵⁵ Az é. n. [1290–1301] relatio ugyan egy 1242-es oklevelet ír át, de annak kiadója IV. Béla, így a káptalanhoz kerülés ideje pontosan nem határozható meg, csak az biztos, hogy az 1290-es években már Bácsott őrizték. Df. 260418; A másik, 1297-es oklevél (átírva 1332. augusztus 19-én) kiadója már a bácsi káptalan, így annak egy példányát valószínűleg rögtön kiadása után elhelyezték levéltárunkban. Dl. 34019; Nem elképzelhetetlen egyébként, hogy az 1270-es években még nem végeztek ilyen megőrzést. Egy 1270-es, állítólag általuk kiadott (valójában hamis) oklevél átírását 1350. június 3-án ugyanis bemutatás alapján végzik, s nem teszik szóvá, hogy parja nincs meg levéltárunkban. Dl. 87249.

⁵⁶ 1332. augusztus 19. Dl. 34019; 1336. július 25. Dl. 2320; 1348. augusztus 17. Dl. 87224; 1352. május 30. Dl. 23737. Utóbbi kettő ugyanannak az oklevélnek tartalmi, illetve teljes szövegű átírata.

⁵⁷ 1348. augusztus 17.: „in camara nostra quandam privilegium nostrum [...] ad consrevandum more positum”. Dl. 87224.

⁵⁸ Noha a jelentősebb hiteles helyeken (pl.: Székesfehérváron, Váradon, Veszprémben, illetve Gyulafehérváron) a *registrum*-vezetés már a 13. század közepén, illetve második felében megindult.

⁵⁹ é.n. [1290–1301]: „in camera ecclesie nostre” Df. 260418; 1332. augusztus 19.: „in nostra camara (!) sive sacristia, in camara nostra” Dl. 34019; 1336. július 25.: „in nostra camara (!), in eadem nostra camara” Dl. 2320; 1348. augusztus 17.: „in camara (!) nostra” Dl. 87224; 1352. május 30.: „in dicto nostro conservatorio” Dl. 3737; illetve máshol, de nem feltétlenül az oklevelek megőrzési helyére vonatkozóan: „sacristia”.

A megnevezések kapcsán fölvetődik a kérdés, hogy mennyiben azonosíthatjuk a hiteles helyi levéltárat, és a sekrestyét. A sekrestye ugyanis a székesegyház, így a hozzá kapcsolódó káptalan értékeinek őrzőhelye is volt, a *camara* kifejezés pedig megengedi, noha nem követeli ki feltétlen a 'sekrestye' értelmezést is. A kérdést, legalábbis a bácsi káptalan 1353 előtti működése tekintetében a *sacristia* kifejezés kétszeri előfordulása véleményem szerint eldönti. A 14. század első felében a hiteles helyi levéltár (a *camara*) és a sekrestye Bács esetében még szoros kapcsolatban volt, gyakorlatilag azonosnak tekinthetjük őket, illetve a *camara* a *sacristia* részét képezte. A kérdésben perdöntőnek tartom az 1332-es oklevél *in nostra camara, sive sacristia* kifejezésmódját, mely a kettőt teljesen azonosnak veszi, s ugyanezt látom érvényesülni az 1352-es oklevél azon megjegyzésében, miszerint a székesegyház a sekrestyével és egyéb tartozékaival ugyan leégett, a Gondviselés révén azonban a levéltár (*conservatorium*) megmenekült.

A hiteles helyi levéltár vezetője eredetileg nyilvánvalóan a *custos* lehetett, mint ahogy az ő feladata volt a káptalan egyéb értékeinek is az őrzése. Korszakunkban ekkor már több helyen a tényleges feladatokat a *subcustos* végezte,⁶⁰ ilyen hivatallal azonban Bácsot nem találkozzunk. Ennek ellenére könnyen lehet, hogy léte csak a rossz forrásadottságok miatt kérdőjeleződik meg, hiszen esetünkben a méltóságviselők helyetteseit gyakorlatilag csak a kiküldetések révén ismerjük, s ha valakinek teendői ezt az elfoglaltságot nem tették lehetővé, akkor létéről nem értesülünk. Talán nem véletlen, hogy e körből a *cantor* helyettese, a *succentor* az egyetlen, akiről adataink vannak.⁶¹

Területi hatókör

A káptalan hiteles helyi okleveleiben 96 birtok, illetve helység fordul elő.⁶² Ebből némi pontatlanság megengedésével 57 darab azonosítható.⁶³

⁶⁰ Pécssett 1322 óta. KOSZTA 1998. 116.

⁶¹ A sublector és a subcustos Pécssett is csak alkalmasszerűen vett részt a kiküldetésekben, míg a succentor rendszeresen. KOSZTA 1998. 107.

⁶² Nem számítva külön az egy possession belül előforduló, időnként név szerint is külön felsorolt helységeket, mint pl. az 1337. május 8 előtti oklevél esetében, ahol a hat possessionban összesen 46 falut sorolnak fel név szerint. Dl. 3064.

⁶³ Az azonosítást és térképre vetítést a következő művek alapján végeztem: ÁMTF I-IV.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1890–1913.; CSÁNKI DEZSŐ: Körösmegye a XV. században. Budapest 1893.; ORTVAY TIVADAR:

A birtokok térképre vetítéséből nyilvánvaló, hogy a káptalan területi hatóköre az Árpád-korhoz képest jelentékeny mértékben bővült. Noha az azonosítható birtokok több mint fele most is Bács megye nyugati, illetve Valkó északkeleti feléből kerül ki, szép számmal akadnak Bodrog délkeleti, illetve Baranya nyugati felében elhelyezkedő birtokokkal kapcsolatos ügyeik is, melyek úgy tűnik, a Duna, illetve a vele párhuzamos szárazföldi utak körül csoportosulnak. Ezeken kívüli birtokok csak elszórtan jelentkeznek, de sokat mondó, hogy ez az elszórt megjelenés immár nem Bodrogra, Baranyára és Szerémre vonatkozik, hanem Körös,⁶⁴ Csongrád, Csanád, Torontál, és Abaúj megyékre. A birtokok többsége ugyan továbbra is ötven kilométeren belül helyezkedik el, de tekintélyes számban akadnak ennél távolabbi birtokok is, noha hetvenöt kilométeren kívül már csak tizenegy birtok található, száz kilométernél érdemlegesen messzebbiek pedig már csak három ügyben fordulnak elő.

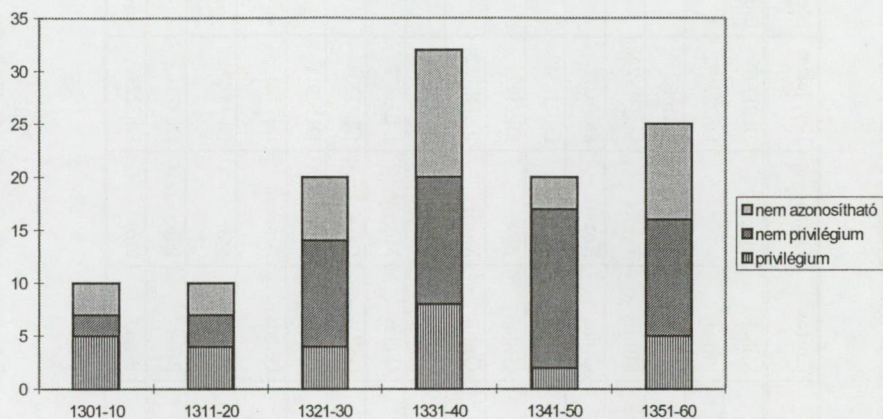
Egyetlen, 150 kilométernél is távolabb levő birtok ügyében állítottak ki 1313-ban oklevelet, a kb. 400 km távolságra fekvő Abaújvár megyei *Lanch* ügyében.⁶⁵ Előfordulása azt mutatja, hogy a káptalan hatóköre nem volt korlátozva, tehát ha kimondatlanul is, de elvileg az egész országra érvényes volt, azonban gyakorlati okok miatt értelemszerűen ennél szűkebb területre korlátozódott, hiszen az ilyen jellegű tanúságra igényt tartók tartózkodási helyükhöz közelebb is találhattak megfelelő hiteles helyet. Esetünkben azért fordultak mégis a bácsi káptalanhoz, mivel a birtokcserében szereplő másik birtok, *Theluky* viszont meglehetősen közel feküdt hozzá, Valkó megyében. A hatókör ténylegesen kisebb voltára utal az a tény is, hogy az abaújvári birtok eredeti tulajdonosa a záradékban vállalja, hogy a cseréről privilégiumot állíttat ki az egri káptalannal, vagy a jászói konventtel, akiknek az ottani ügyekben nyilvánvalóan nagyobb jártasságuk, s talán hitelük is volt.

Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Budapest 1891.; Az azonosítás során értelemszerűen igyekeztem a lehető legpontosabban eljárni, azonban sok esetben, főként az ÁMTF-ben pillanatnyilag még nem feldolgozott megyék (pl. Valkó, Szerém, Torontál) esetében sokszor csak annyit lehet kideríteni, a birtok mely helység szűkebb vagy tágabb környékén keresendő.

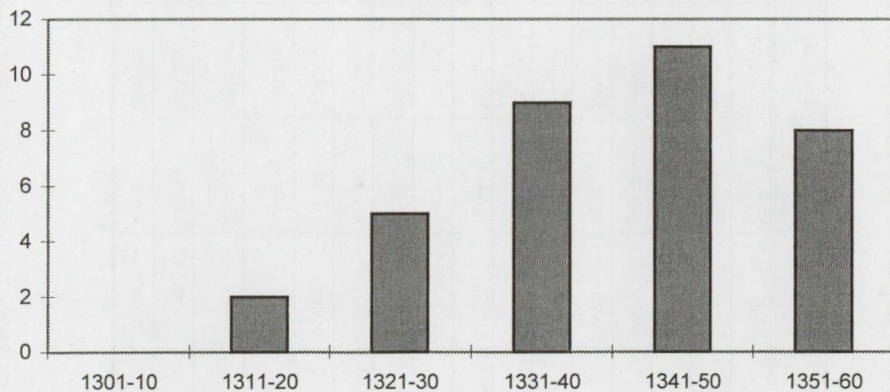
⁶⁴ A Körös megyei Zenthe birtokot nem sikerült még hozzátvetőlegesen sem beazonosítanom, ezért a térképen nem szerepel.

⁶⁵ Dl. 1660.

Az oklevélkiadás intenzitása

A relatiók száma

**A bácsi káptalan fennmaradt hiteles helyi okleveleinek méltóságsorai időrendben
(1301–1353)**

	Prépost	Lector	Cantor	Bácsi esp.	Szerémi esp.	Szegedi esp.	Custos.	Decan	Lev. Jelzet	Megjegyzés
1301	Simon	Jakab	Elek	Sebestyén	Egyed	János	Mihály	Imre	Dl.91147	<i>custos a szegedi főesp. előtt</i>
1303. aug. 10.	Simon	Jakab	Elek	–	Egyed	János	Mihály	–	Df.289190	X ¹
1303	Simon	Jakab	Elek	Ø	Egyed	János	Mihály	Jakab	Dl.1660	
1308. febr. 14.	Lőrinc	Jakab	János	Miklós	Egyed	Szilveszter	Mihály	Tamás	In: Dl.1726	
1320	Jakab	Tamás	Imre	János	Egyed	Iván	Gallus	Kozma	Dl.76277	
1322. nov. 04.	János	Gergely	Imre	Miklós	Egyed	Péter	Gallus	Kozma	Df.218540	
1323	János	Tamás	Imre	Miklós	Egyed	Péter	Gallus	Péter	Dl.2199	
1325. szept. 03.	János	Mihály	Imre	Miklós	Egyed	Péter	Gallus	Mihály	In: Dl.2320	
1332. aug. 19.	János	Mihály	Lőrinc	Miklós	Egyed	Péter	Gallus	Mihály	Dl.34091	
1332. okt. 13.	János	Mihály	Lőrinc	Miklós	Egyed	Péter	Gallus	Mihály	Dl.33572	
1336. júl. 25.	Chama (?)	István	Lőrinc	Miklós	Egyed	István	Gallus	Domokos	Dl.2320	
1339. okt. 06.	Ø	István	Lőrinc	Miklós	Ø	István	Gallus	Benedek	Dl.90911	
1345. jan. 09.	Jakab	István	László	Miklós	Ø	István	Péter	Benedek	In: Dl.3736	<i>-custos a bácsi főesp. előtt -szegedi a szermi. főesp. el</i>
1348. jan. 09	Tamás	István	László	Miklós	Lőrinc	Albert	Péter	Mór	Dl.3977	<i>-custos a bácsi főesp. előtt -szegedi a szermi. főesp. el</i>
1352. máj. 30.	László	István	László	Miklós	János	Albert	Péter	János	Dl.3737	<i>-custos a bácsi főesp. előtt</i>
1356. aug. 15.	László	Albert	László	Miklós	János	Tamás	Péter	Mór	Dl.222	<i>-custos a bácsi főesp. előtt</i>

Ø Betöltetlen

– Nem említik

X¹ Nem méltóságsor, hanem tanúnévsor, + más sorrend: prépost, lector, bácsi, szerémi főesperes, custos, cantor, szegedi archidiakonus

A B. K. kiküldöttjei (1301–1353)

kiadás ideje	kiküldött neve	kiküldött címe	magister-e	Lev. jelz.
1301. (máj. 21. u.)	Jacobus	unus ex nobis	magister	Dl.91147
1311.	Demetrius	unus ex nobis	magister	Dl.1787
1315.	Chesarius	custos ecclesie nostri	—	In: Df.280475
1316. jan. 20	Stephanus	clericus chori nostri	—	Dl.1864
1322. júl. 08.	Clemens	presbiter chori nostri	—	In: Df.218540
1322. (szept. 02. u.)	Benedek	socius et concanonicus noster	magister	In: Dl.2124
1323.	Thomas	clericus chori nostri	—	Dl.2199
1329. ápr. 29.	Gallus	custos camare nostre	—	Dl.86938
1329.	Johannes	presbiter (homo eorum)	—	In: Dl.4162
1330. aug. 14.	Nicolaus	sacerdos de Dauch	—	Dl.76431
1331. júl. 11. u.	Dominicus	concanonicus	magister	In: Dl.87013
1332. (márc. 19. k.)	?	clericum chori ecclesie nostre	?	Dl.76451
1333. márc. 30.	Andreas	clericus chori nostri	—	Dl.33580
1334. júl. 04.	Martinus	decanus, socius et concanonicus noster	—	Dl.58478
1337. márc. 17.	Emericus	clericus chori nostri	—	Dl.76551
1337. máj. 08. e.	Benedictus	concanonicus	—	In: Dl.3064
1337. máj. 08. e.	Andreas	succentor	—	In: Dl.3064
1337. szept. 15. e.	Andreas	succentor	—	In: Dl.33739
1337. szept. 15. e.	Egidius	sacerdos	—	In: Dl.33739
1339. máj. 10.	Thomas	socius noster	magister	Dl.76600

1339. okt. 06.	Thomas	concanonicus noster	magister	Dl.90911
1341. aug. 31	Thomas	concanonicus noster	magister	Dl.58508
1341. okt. 22.	Clemens	clericus chori nostri	—	In: Df.269952
1341. nov. 14.	Dominicus	prepositus de Sancto Irineo socius et concanonicus noster	magister	In: Df.248653
1342. ápr. 4. u.	Cosma	succentor	magister	In: Dl.58509
1346. ápr. 02.	Benedictus	socius et concanonicus noster	magister	Dl.3830.
1348. máj. 24.	Stephanus	clericus chori nostri	—	Dl.56739
1348. okt. 10.	Gregorius	clericus chori nostri	—	Dl.76901
1350. jún. 24.	Johannes	sacerdos chori nostri	—	Dl.91415
1350. jún. 26.	Thomas	socius et concanonicus noster	magister	Dl.33596
1350. aug. 08. e.	Cosma	succentor	—	In: Dl.4162
1350. aug. 08. e.	Thomas	socius et concanonicus eorum	magister	In: Dl.4162
1353. jan. 08. e.	Jacobus	sacerdos chori ecclesie	—	In: Dl.4343
1353. szept. 25.	Emricus	clericus chori nostri	—	Df.265551
1353. okt. 09.	Nicolaus	archidiaconus socius et concanonicus noster	—	Dl.91455